

Dr hab. Natalia Jarska, prof. IH PAN
Instytut Historii, Polska Akademia Nauk
Rynek Starego Miasta 31
00-272 Warszawa

Warszawa, 11 kwietnia 2025 r.

Recenzja rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem Prof. IS PAN, dr hab. Ireny Grudzińskiej-Gross oraz Prof. UAM, dr hab. Grzegorza Skrukwy.

Autorka pracy: Katarzyna Kwiatkowska-Moskalewicz

Tytuł pracy: *Moim marzeniem jest budować Polskę socjalistyczną, wolną ojczyznę wolnych i szczęśliwych ludzi. Strasznie się jednak boję...* Tożsamościowe i polityczne dylematy Żydów komunistów w Polsce 1918–1968 – studium podwójnej klęski

Praca doktorska mgr Katarzyny Kwiatkowskiej-Moskalewicz dotyczy tożsamości politycznej i narodowościowej pokolenia polsko-żydowskich (żydowsko-polskich) komunistów urodzonych około roku 1918. Tym samym wpisuje się w dynamicznie rozwijającą się w ostatnich latach historiografię ruchu komunistycznego w Polsce w okresie przed i po II wojnę światową, a także losów polskich elit pochodzenia żydowskiego. Praca mieści się nuncie historii społeczno-kulturowej, metodologicznie zaś można ją zaliczyć do biografii zbiorowej. Kluczowe pytania, na jakie autorka odpowiada na kartach dysertacji, dotyczą relacji pomiędzy tożsamościami narodowymi, osadzonymi w kontekście kulturowo-społecznym, a zaangażowaniem politycznym w ruch komunistyczny badanej grupy. Dokonując drobiazgowej rekonstrukcji losów grupy żydowskich komunistów, do której należeli główni bohaterowie pracy Helena Wolińska i Włodzimierz Brus, Katarzyna Kwiatkowska-Moskalewicz podejmuje analizę indywidualnych motywacji i uwarunkowań, które stały za podejmowanymi przez grupę wyborami politycznymi. Grupa Żydów-komunistów, na której skupia się rozprawa, charakteryzowała się podwójną („hybrydyczną”) polsko-żydowską tożsamością. Wybrane cezury – 1918 jako naturalna data początkowa (urodzenie się

większości osób wchodzących w skład badanej grupy) i utworzenie niepodległego państwa polskiego, oraz kampania antysemicka 1968 roku – mają głębokie uzasadnienie.

Praca ma dodatkowy podtytuł, który doprecyzowuje temat: Biografia grupowa wybranych działaczy Rewolucyjnego Związku Niezamożnej Młodzieży Szkolnej oraz ich otoczenia. Konstrukcja pracy jest przejrzysta i zawiera wszystkie konieczne elementy: omówienie metodologii, stanu badań, podstawy źródłowej, wytyczenie celów badawczych, podsumowania i konkluzje. Podział na rozdziały odzwierciedla trajektorie biograficzne i ma charakter chronologiczny. Do pracy dołączona jest bibliografia. Brak streszczenia w języku angielskim został uzupełniony przez Wydział Historii UAM na moją prośbę.

We wprowadzeniu i rozdziale pierwszym autorka przedstawia założenia metodologiczne i cele pracy oraz charakteryzuje badaną grupę i wykorzystany materiał źródłowy. Wprowadzenie zostało poświęcone podstawowym kategoriom metodologicznym, czyli biografii zbiorowej, biografii grupowej (jako odmianie biografii zbiorowej) i biografii rozszerzonej. Wybór tych koncepcji z wachlarza badań biograficznych wydaje się trafny. Biografia grupowa pozwala odtwarzać losy indywidualne na tle grupy, minimalizując przypadkowość i pozwalając na uzupełnianie luk w biografii niektórych bohaterów materiałem z innych biografii. Takie podejście sprawdza się przy analizie wybranej grupy. Dobór głównych postaci zaś odzwierciedla różnorodność członków tej grupy, w tym przede wszystkim odmienność doświadczenia wojennego. Koncepcja sposobu wyodrębnienia badanej grupy jest spójna, jednak w żadnym miejscu autorka nie opisuje, jakie dokładnie osoby wchodzi w zakres jej zainteresowania. Utrudnia to lekturę, ponieważ postaci (których jest kilkadziesiąt) pojawiają się z różną intensywnością w różnych miejscach analizy. Niektóre pojawiają się po raz pierwszy dość późno (na przykład Krystyna Żywulska jest wspomniana po raz pierwszy dopiero na stronie 286). Jeśli praca będzie publikowana – na co mam wielką nadzieję – sugerowałabym dołączenie aneksu, który zawierałby listę bądź graficzne ujęcie badanej grupy i sieci znajomości i relacji między jej członkami i członkiniami, tym bardziej że niektóre osoby do tytułowej organizacji nie należały i z głównymi bohaterami zetknęły się w innych okolicznościach. Do RZNMSz de facto nie należał też Brus. Z lektury pracy jasno wynika, że mamy do czynienia ze spójnym środowiskiem („otoczeniem”), dobranym na zasadzie prześledzenia sieci wzajemnych relacji, dla których Związek stanowi tylko jeden z punktów styczności.

Rozdział pierwszy omawia także kategorie analityczne i pojęcia stosowane w pracy; są to: pokolenie (autorka wskazuje na wspólnotę doświadczeń formacyjnych badanej grupy),

otoczenie, tożsamość (hybrydyczna), tożsamościowy kamuflaż, czerwona asymilacja. Rozdział ten charakteryzuje i kontekstualizuje historię organizacji, z której wywodzili się członkowie grupy: Rewolucyjny Związek Niezamożnej Młodzieży Szkolnej. Na stronie 53 autorka stawia wreszcie pytania badawcze: „Czy Żydzi komuniści funkcjonowali w społeczeństwie i partii tak samo jak komuniści ‘Polacy z dziada pradziada’, czy też stanowili swoistą grupę o nieco innych praktykach? Przy założeniu, że badana w doktoracie grupa Żydów komunistów stanowiła swoistą grupę – jaką rolę w procesach formowania się ich politycznych, poglądów, postaw i wyborów odgrywało zmaganie się z własną żydowskością? Czy ich internalizacja norm partii komunistycznej była formą praktyk asymilacyjnych?”

Autorka umiejętnie posługuje się literaturą teoretyczną i metodologiczną. Podstawowe kategorie i pojęcia stosowane są w rozprawie konsekwentnie. Można mieć wątpliwości jedynie w odniesieniu do „perspektywy transnarodowej”, która, według mnie, nie została dobrze zdefiniowana i nie stanowi istotnego elementu analizy. Wykorzystany materiał źródłowy jest niezwykle bogaty i zawiera wiele typów źródeł, z naciskiem na różnego rodzaju „dokumenty osobiste”. Chcę podkreślić, że jego analiza stawia wiele wyzwań: fragmentaryczność (co widać szczególnie jeśli chodzi o materiały dotyczące przedwojennego zaangażowania politycznego i doświadczeń wojennych), rozproszenie (konieczność przeprowadzania kwerend za granicą, w bardzo różnych typach archiwów), szereg problemów interpretacyjnych jakie nastręcza niezgodność danych. Kolejnym wyzwaniem są praktyki „kamuflażu” i zmieniające się na przestrzeni dziesięcioleci narracje autobiograficzne. Autorka jest świadoma tych trudności i wychodzi z nich obronną ręką, pokazując jednocześnie czytelnikom swój zaawansowany warsztat historyczki. Wielokrotnie w pracy konfrontuje ze sobą różne przekazy źródłowe oraz dokonuje ich krytycznej analizy. Autorka dotarła też do materiałów z archiwów prywatnych oraz źródeł, które stanowią szczególną wartość dla przyjętych celów pracy; takim źródłem jest niewątpliwie dziennik Włodzimierza Brusa oraz niepublikowany wywiad z Heleną Wolińską z 1991 roku. Jeśli chodzi o ewentualne braki, można wskazać na teczki osobowe Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego z lat powojennych, które zawierają materiały dotyczące awansów naukowych przynajmniej kilku osób z badanej grupy (zespół nr 317 w Archiwum Akt Nowych). Jest jednak prawdopodobne, że materiały te nie przyniosłyby nowych ustaleń biograficznych ani nie rzuciłyby światła na tożsamościowe dylematy.

W rozdziale pierwszym autorka sytuuje swoje badania w szerszym kontekście historiograficznym, przywołując prace dotyczące problemu asymilacji i komunistów-Żydów.

Ta część wymagałaby jeszcze rozwinięcia. Autorka wyjaśnia, czym różni się jej podejście od dotychczasowych ujęć: „proponuję nową, ‘wewnętrzną’ perspektywę, polegającą na uwypukleniu osobistych motywów dokonywanych wyborów politycznych i tożsamościowych.” Pozostaje dopowiedzieć, jakie nowe wnioski przynosi nam zmieniona perspektywa i wyraźniej odnieść je do istniejącej (niemałej) literatury przedmiotu. Patrząc nieco szerzej, prac na temat komunistów polskich, w tym biografii, ukazało się w ostatnich latach wiele.

W rozdziale drugim autorka podejmuje się trudnego zadania rekonstrukcji grupy młodzieży komunistycznej, aktywnej w ruchu w latach trzydziestych. Na podstawie danych biograficznych i literatury przedmiotu odtwarza usytuowanie społeczne, materialne i przestrzenne badanej grupy, analizuje jej stosunek do tradycji żydowskiej i ukazuje jej aspiracje do większościowej kultury polskiej, oraz drogi do komunizmu. Zauważa, że grupa ta miała relatywnie wysoki kapitał kulturowy, zaś kluczową rolę w jej formacji odegrała szkoła socjalizująca do polskości. W sposób przekonujący argumentuje, że wybór komunizmu był efektem skomplikowanych uwarunkowań, spośród których największą rolę odegrały wykluczenia. Wbrew nadal rozpowszechnionym stereotypom autorka pokazuje, że akces do komunizmu wiązał się z akulturacją do polskości, jako że ta zmniejszała możliwości angażowania się w inne ruchy polityczne żydowskie (w tym Bund), a jednocześnie możliwość działania w partiach polskich była ograniczona. Odtworzenie kontekstu polityczno-społecznego okresu sanacji (w tym wielkiego kryzysu i narastającego antysemityzmu i wykluczenia) pomaga w zrozumieniu tych wyborów. Jak jednak pokazuje autorka, szkolna młodzieżowa organizacja komunistyczna nie dawała wielu szans na współpracę z polską większością. Teza ta jest przekonująca, niemniej rozdział pozostawia pewien niedosyt, jeśli chodzi o odtworzenie, kim byli nieżydowscy działacze RZNMSz (stanowiący, jak twierdzi autorka, około połowy). Można argumentować, że temat ten wykracza poza ramy pracy, niemniej interakcje z polskimi towarzyszami w ruchu – omawiane dla okresu wojny i powojennego – stanowią ważny element kształtowania się losów i tożsamości badanej grupy. Drugą kwestią, która się nie pojawia przy omawianiu motywacji wyborów politycznych, jest wpływ krytycznych opinii na temat relacji płci w społeczeństwie (zarówno w polskim jak i żydowskim kontekście kulturowym). Z innych opracowań i źródeł (wspomnienia komunistek) wiemy, że takie motywy odgrywały pewną rolę w inicjacji politycznej kobiet, choć ostatecznie w międzywojniu ich procentowy udział w ruchach lewicowych nie był wysoki.

Czy dla członkiń badanej grupy wątki te nie miały znaczenia? To byłaby ciekawa i warta odnotowania konstatacja.

Niezależnie od pojawiających się pytań, rozdział przynosi bardzo udaną próbę odtworzenia trajektorii życiowych badanej grupy do wybuchu II wojny światowej, w tym inicjację polityczną i jej konsekwencje w postaci represji, a także pierwsze rozczarowania sowieckim komunizmem, których przezwyciężenie – jak zauważa autorka – czyniło z młodych komunistów i komunistek posłusznymi partii.

Rozdział trzeci został poświęcony wojennym losom członków badanej grupy. Tytuł rozdziału wskazuje daty krańcowe 1939 i 1944/45, choć w istocie rozdział opisuje pierwsze dwa lata wojny – do wybuchu konfliktu niemiecko-sowieckiego. Rok 1941 stanowił istotną cezurę dla bohaterów pracy, wybuch wojny rozdzielił też Brusa i Wolińską. Dla badanej grupy wspólnym doświadczeniem była ucieczka na Wschód, na tereny pod okupacją sowiecką, która – co kluczowe – wyzwalała od bezpośredniego zagrożenia ze strony Niemców, ale też od powszechnego antysemityzmu polskich współobywateli. Wielokrotnie powraca na kartach pracy teza, drobiazgowo poparta materiałem źródłowym, że pomimo krytycyzmu i poczucia wyższości kulturowej w stosunku do sowieckiego systemu i jego reprezentantów, możliwość przeżycia, realizacji aspiracji edukacyjnych i brak otwartych praktyk antysemickich wytworzyły wśród członków badanej grupy lojalność wobec ZSRR. Co nie oznacza, że nie musieli mierzyć się z trudnościami materialnymi i dyskryminacją ludności uchodźczej (zagrożenie wywózką). Losy rozdzielonych przypadkiem Wolińskiej i Brusa są tematem kolejnych rozdziałów i pretekstem do opisu dwóch skrajnie różnych wojennych trajektorii: w ZSRR i w okupowanej przez Niemców Warszawie, próby dostania się do formującej się armii polskiej w ZSRR i walki w szeregach konspiracji pod okupacją.

W rozdziale czwartym autorka poddaje analizie dziennik wojenny Brusa. Zastanawia fakt, że dziennik przetrwał, mimo iż treści w nim zawarte mogły ściągnąć na autora represje, szczególnie po wojnie (o terrorze wewnętrznym w partii autorka pisze dużo, są to też dobrze rozpoznane tematy przez historiografię). Dziennik Brusa oddaje jego (ambiwalentny) stosunek do ZSRR i jednoznaczny do polskości – w tym ostatnim zawierała się aspiracja do powojennej odbudowy uznawanego za własny kraju w duchu lewicowym, odrzucającym klasową i etniczną dyskryminację, wprowadzenia „lepszego wersji” systemu sowieckiego. Opis starań Brusa o przyjęcie do wojska oddaje nie tyle dylematy tożsamościowe, ile tożsamościową pewność. Podobnie jak inni członkowie badanej grupy, Brus długo – aż do 1944 roku – nie został przyjęty do wojska z powodu dyskryminacji Polaków żydowskiego

pochodzenia. W rozdziale mamy do czynienia nie tylko z cennym źródłem, ale i jego bardzo dobrą analizą, dającą wgląd w formacyjne doświadczenia dla tej części badanej grupy, która nie znalazła się pod okupacją niemiecką. Autorka wskazuje, że w reakcji na te doświadczenia „gry tożsamościowo-polityczne w ramach czerwonej asymilacji wymagały od przedstawicieli grupy coraz większych kompromisów i szczelniejszych kamuflaży”.

W rozdziale piątym autorka skupia się na losach Wolińskiej i innych członkiń i członków grupy, którzy przedostali się z powrotem do Warszawy. W tym rozdziale autorka wykorzystuje wspomnienia wydane w okresie PRL, dekonstruując dominujące w nich narracje „martyrologiczne” (czy raczej narracje podkreślające bohaterstwo komunistycznych bojowników), w których wątki żydowskiej ofiary zostały pominięte. Poszukuje też psychologicznej prawdy o doświadczeniach Wolińskiej i jej towarzyszek w niepublikowanych relacjach składanych w różnych kontekstach w różnym czasie. Na doświadczenie to składał się terror ze strony niemieckiego okupanta, z drugiej – brak systemowego wsparcia podziemnych struktur komunistycznych dla swoich żydowskich działaczy. Autorka reinterpretuje działalność podziemną jako formę ukrywania się Żydów, zaś zapisywanie wspomnień jako część procesu, który nazywa kamuflażem (kamuflaż ten jest jednym z ważniejszych tematów rozdziału). Przetrwanie było kwestią przypadku, choć przynależność do ruchu komunistycznego mimo wszystko zwiększała szanse. Widać to właśnie na przykładzie Wolińskiej, która stała się częścią ścisłego grona przywódczego GL. W kontekście tym zastanawia, na ile związek Wolińskiej i Jóźwiaka można interpretować jako produkt wojennych hierarchii etnicznych i płci; co więcej, Jóźwiak był od Wolińskiej znacznie starszy. Problem konsensualności związków wojennych zawieranych w kontekście skrajnych nierówności wytworzonych przez sytuację wojenną (na którą nakładały się hierarchie płciowe), był poruszany w badaniach historycznych nad wojną, choćby w książce Maren Röger. Wątki *genderowe* pojawiają się w rozdziale w wielu miejscach, warto by było je podsumować. W krótkim podsumowaniu rozdziału autorka zaznacza, że jej głównym celem było ukazanie strategii przetrwania Żydów-komunistów, której najważniejszym elementem było ukrywanie żydowskiego pochodzenia.

Rozdziały szósty i siódmy omawiają powojenne losy tytułowych bohaterów, w tym kariery w aparacie władzy części z nich i daleko idące kompromisy, na jakie się na tej drodze zdecydowali. Są to sprawy dość dobrze rozpoznane w historiografii. Autorka poddaje głębszej analizie praktyki „czerwonej asymilacji”, skupiając się na przeżyciach i motywacjach Żydów-komunistów, którzy po wojnie ukrywali swoje żydowskie korzenie, tworząc niejednokrotnie

alternatywne biografie i zachowując/przyjmując polsko brzmiące imiona i nazwiska oraz rezygnując z „narodowości żydowskiej” w ankietach personalnych. Umieszczając losy swoich bohaterów w kontekście historii powojennej, autorka wyjaśnia ich wybory polityczne, co nie oznacza, że jest wobec tych wyborów bezkrytyczna. Przeciwnie, w drobiazgowy sposób przedstawia proces wnikania się głównych bohaterów w partyjno-państwową przemoc. Choć historii tego zaangażowania brzmią bardzo podobnie do historii nieżydowskich komunistów, autorka stawia tezę, że w przypadku Żydów zaangażowanie w budowę socjalizmu i praca ułatwiały radzenie sobie z faktem Zagłady. Rozdział siódmy, poświęcony epoce post-stalinizmu, dość skromnie omawia aktywność członków grupy w okresie odwilży, skupiając się na „najspokojniejszej dekadzie” ich życia, która przebiegła od tego momentu do 1968 roku. W okresie tym, pomimo antysemitckiego wymiaru walk wewnątrzpartyjnych, ich kariery naukowe, eksperckie i dziennikarskie się rozwijały. Autorka odtwarza poglądy i losy Wolińskiej i Brusa w okresie antysemitckiej czystki Marca, do czego wykorzystuje także materiały z podsłuchów. Odtwarza emocjonalny i intelektualny wstrząs jakim był partyjno-państwowy antysemityzm dla członków grupy i kres „czerwonej asymilacji”. Koniec identyfikacji z komunizmem przyszedł zatem przez doświadczenie antysemityzmu, w mniejszym stopniu przez rozczarowanie innymi praktykami partyjno-państwowymi w latach 1945-1968. Wykluczenie z PZPR i załamanie karier, a dla niektórych także emigracja, wiązały się z powrotem do identyfikacji z żydowskością. Ten ostatni wątek, wykraczający poza przyjęte ramy, byłby ciekawym tematem do dalszych badań nad biografią zbiorową Brusa, Wolińskiej i ich otoczenia.

W zakończeniu autorka krótko podsumowuje treść poszczególnych rozdziałów. Zabrakło podkreślenia głównych tez pracy, zaznaczenia jej wkładu w badania i odniesienia wniosków do szerszych pytań, czy choćby wyraźnej odpowiedzi na postawione sobie we wstępie pytania badawcze. Co ostatecznie wyróżniało badaną grupę od „okolicznych” grup, od nieżydowskich komunistów, od żydowskich komunistów starszego pokolenia? Czy uprawniony byłby wniosek, że zarówno akces jak i odejście od organizacji komunistycznej były w dużym stopniu spowodowane doświadczeniem antysemityzmu i „zmagania się z własną żydowskością”? Na marginesie można zauważyć, że najbardziej trwałym elementem tożsamościowym dla badanej grupy była identyfikacja z polskością. Dołączona do pracy bibliografia jest obszerna i jeśli można doszukać się w niej braków, mają one charakter drugorzędny.

Do mocnych stron pracy można zaliczyć szeroką kwerendę źródłową, krytyczną analizę źródeł, a także spójność koncepcyjną i metodologiczną. Zaletą jest także połączenie w badaniach „epok” historycznych bardzo często rozdzielanych przez badaczy z jednej strony historii dwudziestolecia międzywojennego, z drugiej – powojennej historii Polski. Badania biograficzne, czego dowodem jest także rozprawa doktorska, uświadamiają wagę innych podziałów chronologicznych. Wśród nielicznych uwag krytycznych, jakie można sformułować, podkreśliłabym niedostateczne wyjaśnienie granic grupy, czy też pewną niekonsekwencję w stosowaniu się do wyznaczonych ram. Być może drugi podtytuł pracy jest zbędny i wywołuje nieporozumienia. Tytułowe „otoczenie” ulegało, co naturalne, przekształceniom, co stanowi dodatkowe wyzwanie. Skutkiem niedoprecyzowania jest zagubienie czytelniczki/czytelnika, nie wypływa to jednak, jak się wydaje, na formułowane wnioski.

Podsumowując, praca doktorska Katarzyny Kwiatkowskiej-Moskalewicz jest bardzo wartościowym, ciekawym i rzetelnym studium trajektorii tożsamości politycznej i narodowej środowiska polskich Żydów, które odegrało niemałą rolę w historii Polski. Autorka stawia ważne pytania i w sposób konsekwentny odpowiada na nie, budując spójny obraz tytułowych „dylematów”. Jest to niewątpliwie praca metodologicznie, koncepcyjnie i źródłowo ambitna. Przedłożona do recenzji rozprawa dowodzi umiejętności samodzielnego prowadzenia pracy naukowej i stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego. Dobór tematu, jego konceptualizacja, dobór i analiza źródeł oraz umieszczenie własnych badań w kontekście historiograficznym oceniam bardzo wysoko. Praca odpowiada częściowo na pytania podejmowane wcześniej w historiografii, ale czyni to w nowatorski sposób, wnosząc nową wiedzę i interpretacje. Analiza źródeł jest niezwykle rzetelna i ukazuje wysokiej jakości warsztat.

Do uwag o charakterze stricte merytorycznym chciałabym dodać uwagę o wartości humanistycznej pracy, choć wymiar krytyczny pracy i wymiar humanistyczny są ze sobą powiązane. Autorka przeprowadza czytelnika przez dylematy polityczne i tożsamościowe tytułowych bohaterów w sposób, który przybliży nas do ich doświadczeń, naznaczonych aspiracjami do polskości, awansu edukacyjnego, antysemityzmem, totalitarnymi praktykami nazizmu i sowieckiego komunizmu, sprawczością i jej ograniczeniami. Lektura pracy jest niejednokrotnie poruszająca. Autorka ukazuje ludzkie dylematy, dramaty i wybory w sposób, który mógłby być wzorem dla badań biograficznych i dla analizy dokumentów osobistych. Wyjaśnia tożsamościowe dylematy, zachowując krytyczny stosunek do swoich bohaterów.

Konkludując, stwierdzam, że przedstawiona do oceny praca spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim w art. 187 Ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym z dnia 20 lipca 2018 roku i wnioskuję o dopuszczenie pani mgr Katarzyny Kwiatkowskiej-Moskalewicz do dalszych etapów postępowania w sprawie nadania stopnia doktora.

Natalia Jarska

Udzi

24.04.2025